

ІРА́Н, Ісламська Республіка Іран (Irān, Jomhuriye Eslāmiye Irān) — держава у Південно-Західній Азії. До складу І. входять острови Кешм (в Ормузькій протоці), Харґ, Лаван, Сіррі, Кіш та ін. Межує на заході з Іраком, Туреччиною, на південному заході — з Вірменією, Азербайджаном, на північному сході — з Туркменістаном, на сході — з Пакистаном й Афганістаном. Омивається на півночі Каспійським морем, на півдні — Перською й Оманською затоками Індійського океану. Площа 1648 тис. км². Населення близько 92,4 млн осіб (2025; за даними 2006 — 77,9 млн осіб). Етнічні групи: перси — 51 %, азербайджанці — 24 %, курди — 6,9 %, гілянці та мазендеранці — 8 %, араби — 3 % та ін. Природний приріст населення знижується. Середній вік 34 р. Міське населення складає 73 %. Віросповідання: мусульмани-шиїти — 89 %, мусульмани-суніти — 9 %. Столиця — Тегеран (7,186 млн осіб, в агломерації — понад 13 млн осіб). Найбільші міста (млн осіб): Мешхед (2,59), Ісфаган (1,7), Каредж (1,53), Тебріз (1,45), Шираз (1,3), Кум (1,08). Адміністративний поділ — 31 остан. Державна мова — перська (фарсі). Глава держави — Верховний керівник (рахбар). Законодавчий орган — Збори Ісламської Ради (меджліс). Грошова одиниця — ріал. Є членом ООН, ОПЕК, МВФ, Шанхайської організації співпраці.

Історична довідка

Одна з найдавніше заселених територій світу (археологічні знахідки датують середнім палеолітом) і колиська одних із перших державних утворень, що сформувалися наприкінці 4 — на поч. 3 тис. до н. е. У 2 тис. до н. е. на території сучасного І. з'явилися кочові індоєвропейські (арійські) племена. У 670-х рр. до н. е. на півночі заході І. виникло царство Мідія, яке підкорило більшу частину населення Іранського нагір'я. 550 до н. е. його захопила перська династія Ахеменідів, відтоді держава називалася Персією (до 1935; щоправда, місцеве населення завжди називало її Іраном). Від 330 до н. е. Персія перебувала під владою Александра Македонського, після його смерті — держави Селевкідів, від серед. 2 ст. до н. е. — Парфянського царства, на поч. 3 ст. — держави Сасанідів. У 7 ст. територію І. захопили араби, в 11 ст. — турки-сельджуки, у 13 ст. — монголи. На поч. 16 ст. утворилася Сефевідська держава, у 18 ст. її підкорили племена афганців. Ослаблений міжусобними війнами, І. став об'єктом колоніальної експансії європейських держав. Велика Британія і Франція встановили в країні режим капітуляції. Народний рух в І. проти колоніального загарбання призвів до Іранської революції 1905–11, результатом якої стало проголошен-

ня конституції та скликання парламенту. 1907 Велика Британія і Росія ввели війська до І. та поділили його територію. 1918 радянське керівництво анулювало всі договори з І. і вивело звідти війська. 1919 британці нав'язали іранському уряду таємну угоду, фактично перетворивши І. на свій протекторат. 1921 Реза-хан здійснив державний переворот, 1925 його проголосили новим шахом. У 1930-х рр. І. підтримував нацистську Німеччину, внаслідок чого 1941–42 на його територію були введені радянські, британські та американські війська. 1943 на Тегеранській конференції уряди СРСР, США і Великої Британії підтвердили суверенітет І. 1979 внаслідок Ісламської революції повалено монархію, проголошено Ісламську Республіку. Після ірано-іракської війни (1980–88) І. поступово виходив із міжнародної та регіональної ізоляції. 1997 президентом обрано М. Хатамі, який провів низку ліберальних реформ. 2002 США звинуватили І. в розробленні зброї масового знищення. 2005 президентом обрано прихильника консервативних поглядів М. Ахмадінежада.

Від 2009 р. І. переживав хвилі внутрішніх протестів, спричинених політичною кризою та репресіями. У 2013–15 рр. відбувалися переговори щодо нормалізації відносин із Заходом, які завершилися укладенням Спільного всеосяжного плану дій (СВПД) щодо іранської ядерної програми в обмін на послаблення санкцій. Однак у травні 2018 р. після одностороннього виходу США з угоди країна опинилася під новими санкціями. У 2020-х рр. на тлі продовження внутрішніх протестів і посилення авторитарного контролю держава поглибила співпрацю з РФ та Китаєм. Постачання країною бойових дронів Росії для війни проти України викликало значну критику з боку міжнародної спільноти. У зовнішній політиці загострився конфлікт з Ізраїлем, зокрема через підтримку проіранських угруповань у регіоні (Хезболла, ХАМАС, «Палестинський ісламський джихад»). У 2024–25 рр. відбулися прямі обміни ударами між Іраном та Ізраїлем, що створили ризики регіональної ескалації.

Природа

Узбережжя І. низинне, слабозрозумоване. Більшість території країни лежить у межах Іранського нагір'я, до якого на півночі заході прилягає Вірменське нагір'я. На півночі — г. Ельбурс (найвища точка — вулкан Демавенд, 5610 м над р. м.), на півночному сході — Туркменсько-Хорасанські гори, на сході — гірські хребти, на південному сході — плоскогір'я Серхед, на південному заході — г. Заґрос, на півдні — г. Макран. Між хребтами Іранського нагір'я — рівнини, плоскогір'я, на яких розташовані пустельні западини Деште-Кевір, Деште-Лут, Джаз-Муріан. Клімат субтропічний, на узбережжі

Перської й Оманської заток — тропічний континентальний. Середня температура липня від +29 до +32 °С, січня — від 0° до +2 °С, на півдні — від +22 до +25 °С. Середньорічна кількість опадів 100–500 мм, у прикаспійських районах — 1000–2000 мм. Річки переважно маловодні, основна з них — Карун, Шатт-ель-Араб. Є низка безстічних озер, зокрема солоних — Урмія, Дер'ячеє-Немек, Джаз-Муріан. Ґрунти пустельно-степового типу, переважно сіроземи. Ліси займають 4 % території країни. Переважає степова і напівпустельна рослинність. Тваринний світ представлений левами, тиграми, гепардами, ведмедями, оленями, козулями, куланами, лисицями, тушканчиками, варанами, гадюками, жайворонками, сойками, беркутами, грифами та ін. Національні парки: «Баму», «Кевір», «Урмія», Центрально-Ельбурський та ін. Є поклади нафти, природного газу, кам'яного вугілля, заліза, хрому, міді, золота, блакитної бірюзи, солі.

Економіка

І. — країна, що розвивається. Основу економіки формує нафтодобувна промисловість (одна з найбільших країн-виробників світу в цій галузі). Також розвинені газодобувна (2-е м. у світі), металургійна, хімічна, машинобудівна галузі промисловості та сфера послуг. ВВП становить 863 млрд дол. США, у розрахунку на особу — 11,2 тис. дол. США. Провідна галузь сільського господарства — рослинництво. Вирощують кукурудзу, рис, ячмінь, пшеницю, буряк, чай, тютюн, фрукти. 10 % продовольства імпортується. Важливе значення мають рибальство (осетер, білуга, севрюга, оселедець та ін.), видобуток перлин. Експортує нафту (80 %), продукцію нафтохімічної та хімічної промисловості; імпортує фрукти, горіхи, килими, машини й устаткування. Основні торгові партнери: Японія, Китай, Туреччина, Італія, Південна Корея, Нідерланди, Німеччина, ОАЕ. Міжнародні аеропорти: Тегеран, Ісфаган, Машхед, Бендер-Аббас, Абадан, Шираз, Тебріз. Морські порти: Бендер-Аббас, Бендер-Емам-Хомейні, Харг, Бендер-Ензелі, Амірабад. Музеї: художній, національний, національного мистецтва, коштовностей, килимів, скла і кераміки, сучасного мистецтва Палестини (усі — Тегеран) та ін. Література І. сформувалася на давньо-, середньо- та новоперських традиціях. Серед найвідоміших письменників — О. Хайям, Сааді, Рудакі, Н. Ґянджеві, С.-М.-А. Джамалзаде, Ірадж-Мірза; композиторів і музикознавців — А. Себа, А.-Н. Вазірі, Р. Халегі, Ф. Ферзане. Архит. пам'ятки: гробниця Кіра II в Пасаргадах (2-а пол. 6 ст. до н. е.), мавзолей Доваздех-Імам у Єзді (1037), П'ятнична мечеть (9–20 ст.), міст Поле-Хаджу (1641–66) у Ісфагані, палац Голестан у Тегерані (кін. 18–19 ст.). Декоративне мистецтво І. має власні традиції мініатюри, каліграфії, кераміки, килимарства. Значне місце займають художні промисли: вибійка (скатертини, каламкари), інкрустація деревом, перламутром, кісткою, карбування на металі,

ювелірна справа.

Ірано-українські зв'язки

Ірансько-українські відносини мають давнє коріння. У працях італійського мандрівника П'єтро делла Валле, дорадника шаха Аббаса Великого, згадуються козацько-перські зв'язки: Персія прагнула мати козаків союзниками у війні з Туреччиною 1618–19. З цією метою І. відвідав козацький емісар Степан, але шах бажав заручитися підтримкою ще й польського короля. Однак до цього не дійшло, тому що 1620 перси з турками уклали перемир'я. 1802 до І. прибув козак Самсон Окінцев, який пройшов шлях від наїба (молодшого старшини) перс. армії до хана в Азербайджані (на той час частина Перс. імперії). Самсон-хан (як його називали іранці) був видатним полководцем, довіреною особою у шаха. Користувався повагою у персів і його син Гаврило (Джебраїл-хан), особистий ад'ютант шаха. Під час 1-ї світової війни в І. із Середньої Азії потрапили деякі українські політичні емігранти. 1928–30 у Тегерані мешкав [В. Городецький](#), за проектом якого збудовано шахський палац. Під час 2-ї світової війни група українців перебувала в І. у складі рад. військ. Водночас деякі українці опинилися в І., утікаючи з СРСР. У 1970-х рр. в американському посольстві в І. працював українець з походження М. Метрінко, який був серед заручників захопленого 1979 іранцями посольства США. Сходознавчі центри від кін. 19 — поч. 20 ст. розвивалися у Києві, Харкові, Одесі. Значний внесок у становлення іраністики зробив [А. Кримський](#) — автор праць з історії та культури І. («Історія Персії та її письменства», К., 1923) і низки перекладів О. Хайяма, Сааді, Фірдоусі та ін. Історію Персії та перс. літературу досліджував також [П. Лозієв](#). Питання українсько-іранських відносин вивчали [Я. Дашкевич](#), [І. Майдан](#) та ін. 1992 завдяки [Я. Полотнюку](#) відновлено факультативне викладання перської та арабської мов у Львівському університеті, де з його ж ініціативи відкрито кафедру сходознавства. Я. Полотнюк — дослідник перської мови та літератури, іранської історії, переклав низку творів перських письменників, зокрема Фірдоусі, Румі та ін. 2006 у Києві опубліковано «Українсько-перський словник», підготовлений групою іраністів на чолі з В. Храновським. Найдавнішими іранізмами, що вживаються в сучасній українській літературній мові, є ті, які проникли в давньоруську мову з давньоіранських мов (зокрема, нині мертвих — скіфської й аланської). Пізніші іранізми прийшли з перської мови через тюркське посередництво.

Дипломатичні відносини між Україною та І. встановлено 22 січня 1992. Підписано Декларацію про принципи дружнього співробітництва. Україну І. цікавить як потужний постачальник нафти й газу. В І. Україна почала постачати устаткування для металургії, машинобудівної промисловості, паливно-енергетичного комплексу, мінерального добрива. Українські фахівці

почали надавати послуги з пошуку, видобутку й транспортування енергоносіїв. В І. також працювали співробітники АНТК ім. О. Антонова.

8 січня 2020 іранські війська збили український літак Boeing 737-800 неподалік Тегерана (в авіакатастрофі загинуло 176 осіб), після чого відносини між країнами загострилися. Значне погіршення відносин між двома державами настало після 2022 р. через постачання І. бойових дронів Shahed-131 та Shahed-136 для РФ з метою їх використання для атак на українські міста. Україна скоротила дипломатичні зв'язки, офіційно звинувативши І. у співучасті в російській агресії.

Рекомендована література

1. Баран О. Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. Вінніпег, 1985;
2. Джеджула Ю. Українець в Персії // Дума. 1992. Ч. 1;
3. Бенч О., Шокало О. Україна-Іран // Вісті з України. 1994. Ч. 15;
4. Майдан І. Українсько-іранські відносини і ООН (1992–2000 рр.) // Науковий вісник Дипломатичної академії при МЗС України. К., 2000. Вип. 3;
5. Дашкевич Я. Персько-українські дипломатичні контакти у 1610–1620-х роках // Україна дипломатична. К., 2004. Вип. 4;
6. Варнавський Д. Україна та Іран: стан і перспективи міждержавного економічного співробітництва // Україна дипломатична. К., 2004. Вип. 4;
7. Майдан І. Державні органи влади в Ісламській Республіці Іран // Науковий вісник Дипломатичної академії при МЗС України. К., 2006. Вип. 5;
8. Ключник А. Модель українсько-іранських відносин: становлення та занепад // Зовнішні справи. 2023. Вип. 33, № 3;
9. Пророченко Н., Охріменко М. Зовнішня політика Ірану у ХХІ ст.: посилення експансіоністських тенденцій // Проблеми всесвітньої історії. 2025. Вип. 28.

С. І. Данилов

Фотоілюстрації

Бібліографічний опис:

Іран, Ісламська Республіка Іран / С. І. Данилов // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-12589>. — Останнє поновлення : 2025.

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).